

Het Maakzel van Agricola

Nederlandse Orgelmonografieën (13)

Het Maakzel van Agricola

De orgels van de Martinikerk te Groningen

Onder redactie van Hans Fidom

Walburg Pers /
Stichting Nederlandse Orgelmonografieën /
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

WalburgPers

De Stichting Nederlandse Orgelmonografieën is in 1997 opgericht met als doel het uitbrengen van monografieën over belangrijke Nederlandse orgels of ermee verband houdende onderwerpen. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (toen nog Rijksdienst voor de Monumentenzorg) was mede-initiatiefnemer, vanuit de gedachte dat langs deze weg een mogelijkheid zou worden geschapen verslag te doen van grote restauraties. De serie begon met een monografie over het orgel in de Zutphense Walburgiskerk. Sindsdien kwamen boeken tot stand over orgelluiken, het middeleeuwse orgel van de Utrechtse Nicolaïkerk, het kleine orgel in de Alkmaarse Laurenskerk, de orgels uit de periode van de Wederopbouw, en over de orgels in Leiden (Pieterskerk), Uithuizen (Jacobikerk), Amsterdam (Nieuwe Kerk), Doesburg (Martinikerk), Purmerend (St.-Nicolaaskerk) en Groningen (Der Aa-kerk).

De Stichting Nederlandse Orgelmonografieën werkt zonder winstoogmerk. Ze heeft een onbezoldigd bestuur, tevens redactieraad, gevormd door Jurjen de Vries (voorzitter), Henk Verhoef (secretaris), Bert Augustus (penningmeester), Jan Boogaarts, Rogér van Dijk en Jan Luth. Vaste adviseur is Wim Diepenhorst (RCE).

Deze uitgave kwam tot stand mede dankzij financiële steun van:

Stichting Martinikerk Groningen, Vereniging Vrienden Martinikerk, Marthe Havingafonds, J.B. Scholtenfonds, Orgelfonds Mooy, Kattendijke/Drucker Stichting, Stichting Johan van Meurs Fonds

Redactie en beeldredactie

Hans Fidom

Projectcoördinatie

Jurjen de Vries

Omslagontwerp

Erwin Bomans^{BNO} Leucq!, Hof van Twente

Ontwerp binnenwerk

Prezns - Marco Bolsenbroek, Zutphen

Afbeeldingen omslag

Gert Eijkelboom

© 2019 Stichting Nederlandse Orgelmonografieën in samenwerking met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

© 2019 Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

www.walburgpers.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Wie meent rechten te kunnen laten gelden op een afbeelding wordt verzocht contact op te nemen met de uitgever.

ISBN 9789462492622

NUR 667

Inhoud

Het geheim van het Martini-orgel	7
Woord vooraf – <i>Hans Fidom</i>	
Van Agricola tot Edskes	13
De geschiedenis van het Martini-orgel – <i>Henk de Vries</i>	
Van Ten Damme tot Ahrend	109
Beschrijving van het Martini-orgel – <i>Henk Verhoef</i>	
Van Bartold Jansen tot Wim van Beek	153
De organisten van de Martinikerk – <i>Kees Kugel en Sietze de Vries</i>	
‘Zó had ik het mij gedacht’	193
Cor Edskes als orgeladviseur: uitgangspunten, werkwijze, resultaten – <i>Victor Timmer</i>	
‘De kerk te Groningen is met dit kleine kunstwerk geluk te wensen’	241
Het koororgel van de Martinikerk – <i>Rogér van Dijk</i>	

Van hout tot baksteen	295
De bouwgeschiedenis van de Martinikerk – <i>Kees van der Ploeg</i>	
Bijlagen	338
Bijlage 1	
Het restauratievoorstel van Cor Edskes voor het Martini-orgel...	339
Bijlage 2	
Het eindverslag van fase 1 van de restauratie van het Martini-orgel	355
Bijlage 3	
Het restauratievoorstel van Cor Edskes voor het koororgel	379
Register	412

Het geheim van het Martini-orgel

Woord vooraf

Hans Fidom

‘**H**et Orgel in de Martini Kerke, aangelegd door den vermaarden Rudolphus Agricola, toen Syndicus dier Stadt, was nader handmerklijk vergroot; doch, het Maakzel van Agricola blijft gestadig nog het voortrekkelijkste; [...] over ’t geheel is dit Werk een van de aangenaamste, welke ik ooit heb gehoord.’ Aldus muziekhistoricus Charles Burney na zijn bezoek aan de Martinikerk in Groningen in de zomer van 1772. Of, beter gezegd: aldus de vertaling die Jacob Wilhelm Lustig van Burney’s reisverslag maakte. Lustig was destijds organist van de Martinikerk en had Burney het orgel laten zien. Uiteraard had hij bij die gelegenheid Rudolf Agricola genoemd, de grote humanist van Noord-Europa. Dat deze aan het einde van de 15de eeuw tussen de bedrijven door de basis van de klank van het Martini-orgel zou hebben gelegd, was immers te mooi om niet waar te zijn.

Is het waar? Burney’s originele tekst is voorzichtiger dan Lustigs vertaling. In zijn hoofdstuk zegt hij: ‘The organ of St. Martin’s church was originally built by the famous Rodolpho Agricola.’ Maar in een voetnoot relateert hij die mededeling meteen door Agricola bij de lezer te introduceren via het toen nog altijd toonaangevende filosofenoverzicht van Melchior Adam uit 1615: ‘If we may believe his historian Melch. Adami, he [Agricola] was possessed of universal knowledge’ (‘Als we Adam mogen geloven, beschikte Agricola over universele kennis’, dat wil zeggen dat hij alles wist wat er destijds te weten viel). Bovendien neemt Burney serieus

wat er niet staat: 'He [Adam] does not, however, tell us, that he [Agricola] was an *organ builder* [cursivering Burney], though he makes him an excellent musician' ('Adam vertelt ons echter niet dat Agricola orgelmaker was; wel positioneert hij hem als excellent musicus'). Inderdaad schrijft Adam, die op zijn beurt overigens een tekst uit 1536 van de Nederlandse historicus Gerard Geldenhouwer over Agricola citeert: 'Musices verò ea fundamenta iisdem annis icit: quibus absolutam eius artis peritiam postea superstruxit. Canebas enim voce, flatu, pulsu.' Agricola legde, met andere woorden, in zijn jeugd 'de basis waarop hij later zijn gehele beheersing van die kunst [musiceren] opbouwde. Want hij zong, en bespeelde zowel blaas- als snaar-instrumenten.' Uit een brief van Agricola zelf weten we iets meer over dat laatste: op 14 april 1476 schreef hij uit de Italiaanse stad Ferrara dat 'het oude genoeg van het orgelspel' hem 'in leven hield'.

Alles bij elkaar betekent dit dat Roelof Huisman, zoals Agricola eigenlijk heette, niet alleen van muziek maar ook specifiek van orgels hield toen hij in 1478 uit Italië naar Groningen terugkeerde. We weten dat hij daar het Martini-orgel in gedemonteerde staat aantrof. Omdat we ook weten dat het instrument een paar jaar later, toen hij naar Heidelberg vertrok, weer bespeelbaar was, en dat orgelmaker Johan ten Damme destijds eigenlijk in Kampen had moeten werken – maar daar geen tijd voor had, zoals uit een brief van Kampen aan Groningen rond 1480 blijkt – ligt het voor de hand aan te nemen dat Agricola het Martini-orgelproject samen met Ten Damme heeft opgepakt en tot een goed einde gebracht: Agricola als stadsbestuurder en orgelkenner, Ten Damme als orgelmaker. De kwestie is al met al in hoeverre we een orgeladviseur de eer toemeten een onder zijn toezicht gebouwd orgel te hebben gerealiseerd.

Lustig had daar geen problemen mee. Burney was blijkbaar Engelsman genoeg om Lustigs visie op de rol van Agricola formeel over te nemen, maar tegelijk ook te verstandig om niet te zien dat een orgeladviseur iets anders is dan een orgelmaker.

Het valt in dit verband op dat Burney Lustig in een achttal regels prijst als een 'intelligent well-bred man' (een 'intelligente wel-opgevoede man') en 'a very able and good organist' ('een zeer vaardige en goede organist'), terwijl hij een paar bladzijden verder niet uitgepraat raakt over organist 'Pothoff' (Burney bedoelt Jacob Potholt) van de Oude Kerk in Amsterdam: 'Neither imitation nor study could form such a musician as M. Pothoff, who is possessed of a large portion of that divine enthusiasm, which alone can transport an artist beyond the bounds of mediocrity, and, by making him feel strongly himself, can enable him to communicate his feelings to others' ('Imitatie noch studie zou een musicus als de heer Potholt kunnen vormen, die beschikt over een grote portie van dat goddelijke enthousiasme, dat

1 Zo kan het Martini-orgel er hebben uitgezien toen Arp Schnitger zijn pedaaltorens had geplaatst, dus met 6-voets Rugwerk. Het front van het Rugwerk van het orgel in de Westerkerk in Enkhuizen, vermoedelijk gemaakt door Hendrik Niehoff in 1549, is in plaats van het Martini-orgelrugwerk gemonteerd. Het idee om een fotomontage te maken is van Henk de Vries; montage Hans Fidom. Zie ook afbeeldingen 22 en 23.

nodig is om een kunstenaar aan gene zijde van de grenzen van de middelmatigheid te brengen, en hem, door zichzelf krachtig van gevoel te maken, in staat stelt zijn gevoelens met anderen te delen'). Het lijkt er dus op dat

Burney zijn wenkbrauwen gefronst heeft bij Lustigs enthousiasme over Agricola, en gemeend heeft zijn lezer daarvan deelgenoot te maken via de genoemde voetnoot – die Lustig in zijn vertaling overigens weglief.

Een en ander betekent dat het de vraag is of we het Martini-orgel voldoende recht doen als we het een Schnitger-orgel noemen.

Dat Burney's gevoel voor betrekkelijkheid beter bij het Martini-orgel past dan Lustigs neiging tot 'jumping to conclusions', laat het orgel zelf ook op allerlei manieren zien. Door zijn uiterlijk bijvoorbeeld: de 24-voets pedaaltorens die Arp Schnitger in 1692 plaatste, spreken in hun vormgeving dezelfde taal als het veel oudere front van het Hoofdwerk en het Bovenwerk, en toch past het relatief moderne Rugwerk uit 1740 er prima bij, ook al is het voorzien van een standaardfront dat in deze vorm eveneens in steden als Amsterdam, Kampen en Zwolle te bewonderen is. Sterker nog: zonder precies dit Rugwerk zouden wij, vandaag, het front als geheel niet eens compleet vinden! Het is een besef dat het breed geaccepteerde idee relateert dat stijleenheden een voorwaarde zou zijn voor een geslaagd orgelfront. Zou dat principe gelden, dan zouden we het Martini-orgel immers het zesvoets Rugwerk moeten teruggeven dat het had toen Schnitger zijn pedaaltorens tekende: veel smaller dan het huidige, ranker ook.

Bespiegelingen als deze zijn mogelijk dankzij dit boek. Het biedt een beeld van de geschiedenis van het Martini-orgel door die vanuit vier gezichtspunten in kaart te brengen: Henk de Vries, samen met Peter van Dijk conservator van het Martini-orgel, vertelt het verhaal van het ontstaan van het orgel door alle bronnen nog eens door te nemen en op een rij te zetten; Henk Verhoef beschrijft het instrument zoals het vandaag is en documenteert daarmee de meest recente fase van de geschiedenis van het instrument; Kees Kugel geeft samen met Sietze de Vries een overzicht van de organistgeschiedenis van de Martinikerk; en orgelhistoricus Victor Timmer beschrijft leven en werk van Cor Edskes in relatie tot het Martini-orgel. Om deze geschiedenissen aan die van hun directe 'omgeving' te kunnen relateren, vertelt kunsthistoricus Kees van der Ploeg de geschiedenis van de Martinikerk als gebouw, en orgelhistoricus Rog er van Dijk die van het Le Picard-koororgel. Het instrument werd onder advies van Cor Edskes gerestaureerd en in 2001 in gebruik genomen.

Dat Cor Edskes een hoofdrol speelt in dit boek, zal niemand die het Martini-orgel kent verbazen. Edskes was het brein achter de restauratie van het instrument in de jaren '70 en '80. Hij had die tevoren al decennialang voorbereid, en na voltooiing ervan waakte hij als een leeuw over het instrument. Het resultaat is een van de mooiste orgels van de wereld, en daar kunnen we hem niet dankbaar genoeg voor zijn. Om het in Lustigs termen te zeggen: het 'Maakzel van Edskes blijft gestadig nog het voortrekkelijkste.'

Ook Edskes' opvatting over wat het betekent orgeladviseur te zijn, inspireert door het consequente denken waarop het is gebaseerd. Wat mij betreft is Edskes' idee dat orgels zowel vóór als na hun restauraties door kenners gezamenlijk beluisterd en beoordeeld zouden moeten worden een van de beste ooit uit het orgeladviesveld: het gaat bij orgels uiteindelijk immers om de kwaliteit van hun klank, het materiaal dat ze musici in handen geven om muziek te kunnen maken.

Tegelijk is dit boek in zekere zin ook een kritische noot bij Edskes' manier van werken. Naarmate hij ouder werd, stak hij minder energie in het publiceren van zijn inzichten en gegevens. Toen ik hem in 2002 voor *Het Orgel* interviewde¹, legde hij me uit dat tijdgebrek niet de enige reden was. Hij citeerde Praetorius: je moet kostbare kennis niet té gemakkelijk delen, 'sonst unterstützt man die Pfuscher' – anders ondersteun je de prutsers. Dit boek gehoorzaamt niet aan die regel. Integendeel: doel is het verhaal van het Martini-orgel zo gedetailleerd mogelijk te vertellen. Niet eens zozeer omdat Praetorius' intuïtie begrepen verdient te worden tegen de achtergrond van zijn eigen tijd, waarin de kennis waarover een gilde beschikte het bestaansrecht van dat gilde bepaalde en dus bewaakt moest worden; maar vooral omdat de geschiedenis van wetenschappelijk onderzoek leert dat kennis die niet gedeeld wordt uiteindelijk niet overleeft.

'Over 't geheel is dit Werk een van de aangenaamste, welke ik ooit heb gehoord,' dacht Lustig te hebben gelezen bij Burney.² Ik zeg het hem hier graag na. Het 15de-eeuwse en 16de-eeuwse pijpwerk van het Martini-orgel klinkt inderdaad wonderschoon, en doorstaat inderdaad moeiteloos de vergelijking met de klankkwaliteit van het nieuwere pijpwerk, wat bepaald iets zeggen wil, gemaakt als het is door niemand minder dan Arp Schnitger, Frans Caspar Schnitger – en al die anderen.

Precies daarin schuilt misschien wel het geheim van het Martini-orgel. Juist doordat het als 'Maakzel' elementen uit allerlei tijden verenigt, niet te vergeten inmiddels ook uit de late 20ste eeuw, is het zo indrukwekkend. Alsof het instrument tegen de keer in wil bewijzen dat aanpassing aan de smaak van de tijd – iets waarvan alle orgelkenners van vandaag hebben geleerd dat dat eigenlijk laakbaar is – op zichzelf zo slecht nog niet hoeft te zijn. Als het maar met verstand en artistieke overtuiging gebeurt.³

Hans Fidom is hoogleraar Orgelkunde aan de Vrije Universiteit Amsterdam en leider van het Research Program van het Orgelpark in Amsterdam.

Noten

- 1 Hans Fidom, 'Ik streef naar "geobjectiveerde subjectiviteit" / Interview met Cor H. Edskes', *Het Orgel* 98/4 (2002), 5-11. Op mijn vraag "Betekent dit niet dat publiceren van wat aan kennis beschikbaar is juist des te belangrijker is? Ik denk dat velen het zouden toejuichen wanneer u meer van uw kennis via artikelen en boeken met hen zou delen" antwoordde Edskes: "Mijn handelwijze lijkt misschien paradoxaal, maar is dat toch niet. Natuurlijk, ik heb de beschikking over enorm veel materiaal en gegevens. Maar wat gebeurt er wanneer ik dat alles publiceer, of een deel ervan? Op basis van wat ik zojuist zei, kun je je voorstellen dat ik er lang niet zeker van ben dat wat ik verzameld heb wel zuiver wordt geïnterpreteerd en doorgegeven. Michaël Praetorius bracht mijn vrees in zijn tijd al onder woorden. Publiceer maar niet teveel, waarschuwde hij, 'sonst unterstützt man die Pfuscher' – anders ondersteun je juist de prutsers! Het betekent intussen niet dat ik mijn kennis niet deel. Ik bepaal gewoon zelf met wie ik in gesprek ga, en waar welke kennis volgens mij van toepassing is. Kijk, het doel van mijn werk is dat orgels die onder mijn advies gerestaureerd worden ook werkelijk zeer goed gerestaureerd worden, op zoveel mogelijk punten overtuigend zijn. Zodra ik zo'n concreet doel bij een orgelproject heb, en zodra daar mensen bij gevonden zijn die samen met mij dat doel willen en kunnen bereiken, is het vanzelfsprekend dat ik mij er met hart en ziel, en dus met al mijn kennis, voor inzet."
- 2 Burney's originele tekst over het Martini-orgel luidt zo: 'The organ of St. Martin's church was originally built by the famous Rodolpho Agricola [het is op dit punt dat Burney de hierboven geciteerde voetnoot invoegt]; but it has received several additions since; however, that part which was of his construction is far the best, particularly several reed stops' (zie voor de bronverwijzing noot 3).
- 3 Alle bronnen die ik hier noem zijn eenvoudig online te vinden via 'googlebooks'; het webadres luidt books.google.nl. De vertaling van het citaat van Adam/Geldenhouwer heb ik gebaseerd op de Engelse vertaling ervan in het artikel 'Agricola musicae studiosus' van Fokke Akkerman en Elly Kooiman, gepubliceerd in de bundel *Northern humanism in European context, 1469-1625: from the 'Adwert Academy' to Ubbo Emmius*. De bundel is samengesteld onder redactie van Akkerman zelf, Arjo vanderjagt en Adrie van der Laan (Leiden etc., 1999, 43-51, de citaten staan op 44 (over hoe Agricola de basis voor zijn musicceerkunst legde) en 46 (over hoe orgelspelen hem in leven hield)); op googlebooks is de tekst van Akkerman en Kooiman te vinden door er de zoektermen 'Agricola' en 'studiosus' in te voeren. Een facsimile van *Vitae Germanorum superiori, et quod excurrit, seculo philosophicis et humanioribus literis clarorum* [etc.] van Melchior Adam (Frankfurt, 1615) is op googlebooks te vinden met de zoektermen 'vitae' en 'germanorum' (het citaat staat op bladzijde 15). Een facsimile van de tweede, gecorrigeerde editie van Burney's *The Present State of Music in Germany, the Netherlands, and United Provinces* (Londen, 1775) is te vinden met de zoektermen 'Burney' en 'Netherlands' (het verslag over zijn bezoek aan Groningen begint op bladzijde 281, de citaten over het orgel en over Lustig staan op 282-283, het citaat over Pothoff op 291). Lustigs in 1786 in Groningen verschenen vertaling van Burneys boek, getiteld *Rijk gestoffeerd verhaal van de eigenlijke gesteldheid der hedendaagsche toonkunst; of Karel Burney's, Doctor in de Musiekkunde, Dagboek van zyne, onlangs gedaane, musicale Reizen* [etc.] is vindbaar met de zoektermen 'Lustig' en 'rijk gestoffeerd' (het citaat over het 'Maakzel van Agricola' staat op bladzijde 401, in § 386). Interessant is in dit verband uiteraard ook het artikel 'Rudolph Agricola and the Organ of the Martinikerk in Groningen' van Cor Edskes in de bundel *Rodolphus Agricola Phrisius (1444-1485) / Proceedings of the International Conference at the University of Groningen, 28-30 October 1985*, samengesteld door Fokke Akkerman en Arjo Vanderjagt, en in 1985 uitgegeven in Leiden, 1988; de bijdrage van Edskes staat op bladzijde 112-117. Het boek is op googlebooks te vinden via de zoektermen 'Rodolphus Agricola Phrisius'.